

Др Гордана Живковић*

Мада нас од „слома“ социјализма на овим просторима дели више од једне деценије, није могуће озбиљно говорити о заживљавању нове друштвене заједнице. Ближе је истини утврдити да се недопустиво дуго налазимо у некој врсти „интер-регнума“, на тешко савладивој „граници“ између „старог“ и „новог“ живота... У прилог томе, на неки начин, говори – уједностављен и у грубим „обрисима“ назначен – „опис“ наше садашње друштвене ситуације: одсуство минималног друштвеног консензуса поводом саме природе и устројства наше државне заједнице непостигнут договор о виталним националним и државним интересима, те стратегији њиховог остваривања; забрињавајући дефицит идеја, замисли и пројеката организације друштва која води „изградњи“ модернијих, а поготову плуралистичких форми живота; алармантно кашњење у доношењу устава и неких важних системских закона; нестабилност државних и друштвених установа; скоро потпуно одсуство цивилног друштва; потпуна превласт и доминација политике у свим сферама живота, праћена недостатком средстава и механизма успостављања ефикасне јавне контроле над њом; непостојање општеприхваћених регулативних, мотивацијских, интегративних и легитимацијских норми; крах друштвених вредности, пре свега обелодањен кроз суноврат моралности, праведности и социјалне солидарности; ојачавање процеса друштвене дезинтеграције испољено кроз страхотну унутарњу разједињеност, раздробљеност, атомизацију, праћене својеврсним трибализмом и живљењем на „ивици“ могућег сукоба; постојање сталних жаришта међуетничког и међунационалног конфронтирања на Косову и Метохији, у Рашкој области и Војводини; коначно, драматични економски проблеми, изразита незапосленост и све веће сиромаштво, који воде чак развоју друштвене патологије – криминала, трговине људима и дрогом, корупције... Приметно је да у једном оваквом „окружењу“, усред правог патолошког живота друштва, религија и Црква могу, делом, да послуже као интегративна снага и промотер заједничких идеја, вредност и идеала. Јасно, овакав „опис“ стања у коме се налазимо има изричите и веома значајне импликације са аспекта наше националне безбедности, али и шире проблематике која се односи на регион и читав европски простор. Несумњиво је да све ово може да делује као својеврсни дестабилизирајући „оквир“, а уколико се убрзано настави са започетим процесима дезинтеграције, разједињавања, трибализма,

* Ауторка је виши научни сарадник у Институту за европске студије у Београду.

раста неповерења, агресивности, острашћености, мржње и могуће ескалације зла, озбиљно се доводи у питање свако наше интегрисање у балкански, па и шири европски простор. Како мислимо, онда, овакви какви јесмо, да постанемо део заједничког европског безбедносног система? Извесно је да се показује веома проблематичном теза о успостављању трајније стабилности на тлу Балкана, ако се настави оваквим „темпом“ унутрашње дестабилизовање Србије као највеће земље у субрегиону. Тим пре што је расплет југословенске драме оставио екстремно сатанизовану слику Срба, која се не може засновано објаснити искључиво њиховим уделом у ратном насиљу.

Кључне речи: криза, заједница, идентитет, друштвене вредности, политика, религија, морал, друштвена патологија, безбедност.

Како политици смањити друштвени простор

Од „слома“ социјализма протекло је чак више од једне деценије, а „порођајне муке“ тзв. посткомунизма не само што не малаксавају, него још додатно ојачавају! С обзиром на њихове стварне „учинке“, неозбиљно би било тврдити да је овде реч о заживљавању нове друштвене заједнице.¹ Пре би се могло рећи да се налазимо у једној врсти „интер-регнума“, „међустања“, или још тачније на оној узаној и тешко премостивој „линији“ која дели наш „стари“ живот од „новог“... Данас, четири године после пада Милошевића с власти и отпочињања транзиције у правом смислу те речи, након почетног полетног оптимизма показало се да је ова трансформација много тежа него што се то у почетку мислило, да захтева много више времена и да су њени исходи често сасвим неизвесни. Суочени смо с дубоко трауматизованим друштвом коме су неопходне темељне реформе, а постизање широког социјалног и политичког консензуса које оне подразумевају није ни на видуку. Заправо, пред нама су још увек отворена и до краја

¹ Под „новом“ друштвеном заједницом подразумева се, заправо, „повратак у нормалност“ грађанског друштва; односно, исправљање „епохалне заблуде“ да је уопште било могуће пронаћи историјску алтернативу таквом друштву, производњи заснованој на приватним интересима јединке, алтернативу конкуренцији у привреди и политици као незаобилазном агенсу општег благостања. У том смислу се под термином транзиција подразумевају, у ствари, процеси и реконструкције грађанског друштва. Дакле, логика на коју упућује овај универзално прихваћени термин последње деценије двадесетог века своди се на следеће: с обзиром на то да је природна нит еволутивног развоја неких европских друштава била пресечена радикалном интервенцијом проведених социјалистичких револуција, то је након „слома“ социјалистичких режима потребно у што краћем времену та друштва вратити на здраве темеље капиталистичке привреде и либералне демократије (види: Драган Лакићевић, „Правне и економске претпоставке реконструкције грађанског друштва“, у зборнику *Транзиција деценију после: поуке и перспективе*, Институт за европске студије, Београд, 2004, стр. 132). Наравно, при томе је неопходно разликовати појам „друштво“ од појма „друштвена заједница“. Јер, док су у основи настанка друштва рационални разлози – па су отуда његови чланови само једнострано „споља“ повезани – дотле, друштвена заједница подразумева социјалну формацију у којој су јединке повезане у јединство – разумевањем, поверењем, заједничним осећањима према истим вредностима.

„нерешена“ сва она питања која је на почетку изнедрила криза, неодојтајно тражећи одговор. А то су питања о самом духу и устројству наше државне заједнице; виду организације друштва који води модерним облику живота, а нарочито плурализму форми несводивих на било који узор или монопол тумачења животне ситуације људи; који су наши витални национални и државни интереси, те каква је стратегија њихове реализације; на који је начин могуће остварити преко потребан консензус поводом основних питања стварања, опстанка и развоја друштвене заједнице; које су вредности данас прихватљиве за већину становништва на темељу своје моралности, а не присиле неког спољашњег ауторитета (партије, државе или којег другог); како је могуће створити „стабилно“ заједништво саздано на одлуци и добровољном пристанку грађана да живе заједно и препознају ову државу као своју? Речју, Србија се још увек налази пред питањем о држави као својим првим питањем, што све несносније притиска „решавање“ осталих питања наметнутих кризом! На првом месту, држава је опхрвана озбиљним неизвесностима: још увек се не зна која јој територија припада, нити на којим ће се начелима организовати. Како у сваком процесу транзиције управо држава мора да има главну улогу, очито је да ћемо тек након проналажења ваљаних одговора на ово питање моћи да се покренемо „с мртве тачке“, „пређемо рубикон“ и поставимо темељ онога што се зове „европско друштво“.²

Тврдокорна чињеница јесте, рецимо, да смо се разарањем света „југословенског социјализма“ – друштвених установа, односа, вредности, традиције, идеја, морала, етике... – затекли „преко ноћи“ на савим испражњеном и пустом простору, без способности „произвођења“ нових идеја, замисли, смисла и значења.³ Није ли онда логич-

² Прелаз из бивших социјалистичких (комунистичких) режима у демократске режиме капиталске провинијенције свакако спада у само језгро промена обухваћених појмом транзиција, али је не одређују у целини. Право значење појма транзиција подразумева целину промена које воде „изградњи“ грађанског друштва: владавини капитала и ефикасне привреде, развијеном тржишту и тржишним установама, истакнутим демократским вредностима и стабилним демократским институцијама, стандарду живота људи, владавини права и слобода човекових, уређеној политичкој заједници и владавини права. Сходно томе, транзиција се може одредити и као европеизација која ова друштва у конститутивном, правном, економском и политичком погледу приближава друштвима Европске уније, тако да је могућа хармонизација са достигнућим стандардима у свим релевантним димензијама уређења заједнице, тржишта и економије, положаја човека и његових људских и грађанских права. Према томе, није погрешно сматрати да транзиција подразумева дуги еволуциони низ у развоју, сложен и неправoliniјски процес непрекидно суочен с могућим отпорима и препрекама...

³ Криза је јасно показала да у легитимацијско/мотивацијској основи деценијама владајуће апсолутистичке идеологије југословенског друштва преовлађују садржаји који припадају увидима чије су могућности давно исцрпљене; такође, да у њој не постоје никакви „ослонци“ развијања мотивације која води „изградњи“ модернијих облика живота, а поготово плурализма форми живота које идеологија по својој дефиницији тотализује или тек под притиском толерише. Дакле, криза је поништила саму основу деловања ове идеологије – тј. скуп идеја, гледишта и теорија за којима она посеже као

но очекивати да се нови „европски тип“ заједнице може „изродити“ тек у великим мукама, грчевима, отпору, кроз тешко савладиве препреке? Тако, на пресудно питање чиме се може попунити празнина настала разарањем и поништавањем идеологије апсолутистичких претензија (од „погледа на свет“ до најситнијег детаља човековог живота...) – која је деценијама интегрисала југословенско друштво тако што је разарала све друге чиниоце његовог повезивања – све до данас нисмо успели да нађемо прави одговор. А, „задатак“ изградње и успостављања општеприхватљивих оријентацијских, мотивацијских, регулативних и легитимацијских норми понашања и деловања у друштву, и сада је актуелан! Или, што је само друга страна „исте медаље“ – постојање алармантног дефицита преко потребних и општеприхваћених вредности (истине, правде, морала, етике, лепоте...) – погађа нас трагично и болно и данас!⁴ И то се мора што хитније „решавати“ уколико се жели у догледно време „изградити“ стабилно заједништво, без кога нема перспективе, а које с друге стране није уопште могуће без респектовања ових основних друштвених вредности. Исто тако, тешко је казати да је једна политичка заједница добро организована ако није нашла задовољавајуће практичне одговоре на два основна питања – питања правде и слободе. Према томе, питање демократије тесно је повезано управо с питањем правде.⁵

за сасвим сигурним извором свога утемељења, развијања и изградње мотива свог прихватања и спровођења. Истовремено, та идеологија је показала да није у стању да своје осиромашене и исцрпљене ресурсе идеја, смисла, значења и традиције обнови и ревитализује ма каквим реконструкцијама и превредновањем. Тако је заправо криза недвосмислено указала на сву анахроност њеног традиционалног пројекта организације друштва и уједно неспособност да га „замени“ новим. (Види: Гордана Живковић, *Срби и православље*, „Европско слово“, Београд, 1998, стр. 37).

⁴ Уз правду се стављају најразличитији придеви. Чим се стави неки придев, на пример, божанска, људска, историјска, социјална, економска, политичка, културна, правна, морална или религијска самим тим се врши фрагментација. Општи феномен се парцијализује, врши се партикуларизација, сегментација и фрагментација. Ако се иде према тоталитету – губи се представа о партикуларном, креће ли се у партикуларној сфери – губи се представа о тоталитету. Дакле, ако се говори о једној врсти правде заборављају се све друге. Из тих разлога треба имати на уму да се споменута фрагментација, односно тотализација врши у неколико основних облика. Најпре, на нивоу мисли или доктрина постоје различити облици третирања правде (почев од филозофског, преко социолошког, политиколошког, историјског, теоријског, на нивоу теорије државе и права, етичког и разних других); затим, правда се и тотализује и фрагментизује у институцијама и творевинама, па је стога битна феноменологија правде пре свега у држави и праву, као изузетно сложеним друштвеним и политичким творевинама у склопу глобалног друштва; најзад, правда се на свој начин везује за извесне специфичне друштвене структуре које се најчешће називају нормативним системима или порецима, а то су, рецимо, религија, обичај, морал, право и конвенције. (упореди: Стеван Врачар, *Универзалност принципа правде*, у зборнику *О правди и правичности*, приредио Милош Кнежевић, Дом културе „Студентски град“, 1995, стр. 40–43).

⁵ Неки аутори (рецимо, Џон Дјуи), с правом сматрају да појам демократије није у суштини политички него етички, социјални – да су демократија и једини, коначни етички идеал човечанства... синоними. Стога, да би једно друштво било истински демократско – мора бити етично; јер, да би била збиљском, демократија мора бити

Оно што смо у међувремену научили јесте да се у сусрет правим одговорима не може ићи трагом компромитоване комунистичке идеологије, коју не могу повратити у живот никакви покушаји превредновања и реконструкције. Сва настојања њене изричите или сасвим прикривене „ревитализације“, у политичком животу су имала катастрофални неуспех. Но, с друге стране пада у очи парадоксална чињеница да су поједини значајни „реликти“ ове идеолошке свести на волшебан начин „преживели“ у главама многи људи, али и „менталитету“ појединих политичких партија, друштвених организација, и разних облика колективитета.⁶ Заиста је невероватно колико су и сада у нашој друштвеној свести присутни неки типични „учинци“ социјалистичке владавине – неодговорност, некреативност, неслобода, запарложеност, учмалост, некритичко мишљење, неинвентивност, скривање иза ауторитета „колективних интереса“, безрезервно прихватање лидерског вођства... У свим овим „случајевима“ реч је, заправо, о две ствари: покушају „рехабилитације“ социјалистичке политичке традиције и наглашеном отпору према промени и стварању новог. То, у ствари, показује да „пад“ социјализма није означио и крај својеврсног – препознатљивог, али и сасвим прикривеног – „подаништва“ у нашем начину размишљања, у опхођењу према себи и другима. А „подаништво“ заправо значи „неговање“ политичког односа у коме је појединац подређен неком носиоцу политичке власти и моћи зато што је тако правно и политички третиран, или пак зато што интимно доживљава овакав свој положај као природан и то мирно трпи. Не улазећи дубље у конкретне разлоге оваквог феномена, остаћемо тек на нивоу констатације да многи људи и данас добровољно прихватају „поданичку позицију“⁸ у свом политичком деловању. Такође, усуђујемо се

не само политичком и грађанском, него и индустријском. А да би то била, индустријски односи морају да се подреде хуманима.

⁶ Под „менталитетом“ се подразумева опште психичко устројство, глобални духовни лик неког појединца или заједнице: њихов типични начин доживљавања, мишљења, вредновања, понашања, реаговања. Стога се често у основи неких супротности које се третирају као сукоби интереса или опречности циљева, заправо налазе само неспоразуми међу различитим менталитетима.

⁷ Реч је о привржености социјалистичкој традицији – као укупности обичаја, устаљених схватања и стандардног начина понашања у политичком животу социјалистичке друштвене заједнице. Из неких разлога, многи људи нису могли „преко ноћи“ прекинути потпуно с „учинцима“ дуге и континуиране праксе и на њој заснованих навика; а да управо традиција – као елемент свести учесника политичког живота и компонента постојећих институција – може имати важну улогу у политици и давати специфичне црте политичком животу једне земље није потребно ни говорити.

⁸ Реч је, у ствари, о човеку – дојучерашњем идеолошком поданику, систематично и системски одучаваном од ризика слободе и терета одговорности, који није могао да бира између различитих могућности и зато му се и данас нужност одлучивања чини веома мучном. Тиме се, делом, може објаснити, рецимо, тешко разумљиво давање гласа лидеру а не програму одређене партије; склоност да се „награђују“ политички правци који пружају потпуно нереална обећања у погледу напретка, а „кажњавају“ они који указују на проблеме и тешкоће у томе. Јасно, свака трансформација овакве „поданичке свести“ у праву „грађанску свест“ подразумева човеков искорак из

да кажемо да управо таква поданичка идеолошка свест – у бити усмерена против човековог критичког мишљења и одговорног одлучивања, права на избор између различитих могућности, те активног и делатног односа према сопственом животу – добрим делом стоји „у позадини“ понашања на тако малог процента бирачког тела пре пето-октобарских збивања, али и данас.⁹

Овакви „бирачи-поданици“ се по правилу руководе у политичком животу „логиком“ којој сасвим измичу рационални разлози, па се тако и догађа да дају свој глас оном политичком лидеру чији се „ментални склоп“ и политички речник најбоље „уклапа“ у њихову „идеолошку матрицу“, а не политичким програмима¹⁰ који промовишу њихове конкретне потребе и интересе. Изгледа да треба да протекне још много времена како би „бирачи-поданици“ постали „бирачи-грађани“! Баш то има пресудно значење за истинску реализацију њихових политичких права и слобода, с обзиром на то да је за појам политичких права битна њихова активистичка страна и везаност за тежњу човека не само да буде „поштен грађанин“ него и утиче на околину, а особито на државну организацију, како би је „освајао“, мењао и „владао“ њоме у процесу тражења слободе. Основна претпоставка за то јесте њихов искорак из окриља било каквог „Великог Ми“ и одрицање од његове лажне сигурности типа „С нама нема неизвесности“, те коначно ослобађање субјективности. А све док се то не догоди, они ће и не знајући наставити да раде на руку свих великих „технолога владања“ зато што тачно испуњавају њихов сан о идеалном поданику. Таквим подаником се најлакше влада, с обзиром на то да је овде реч о човеку – делу апстрактне масе, која разара сваку индивидуалност и идентитет. А како маса по правилу постаје све више лишена духа, има тенденцију да не толерише самосталност и хоће да униформише људе дисциплинујући их у „послушне мраве“, то је потпуно јасно да човека припадника овакве „људске гомиле“ уопште и није потребно уверавати да ће му бити боље, довољно је само рећи како му неће бити горе. Само да нам не буде горе, чувени је „мото“ оних који се плаше промене мада су изгубили све, типичан „опис“ стања свести дела

лажне сигурности партије/државе/колективитета (тј. „Великог Ми“) – који „пресуђује“ над његовим животом – и ослобађање заробљене субјективности. Ако се то „преведе“ на ниво правог смисла појма „поданик“, онда то заправо имплицира ослобађање човека од подређености неком носиоцу политичке моћи или утицаја.

⁹ У основи пасивног, незаинтересованог, поданичког става великог броја бирача према виталним питањима егзистенције нису „остааци“ претходне идеолошке свести већ, пре свега, изневерене наде и очекивања после петог октобра.

¹⁰ Политички програми – као скуп идеја, погледа и циљева које једна политичка група или организација, најчешће политичка партија, заступа и за које се бори – олакшавају масама да схвате политичке проблеме и своје интересе у политици, те да се на изборима и на друге начине одреде за једна или друга политичка решења. У систему представничке демократије изјашњавање бирача за одређени политички програм гласањем за кандидате одговарајуће партије представља најважнији вид стварне партиципације маса у политичком одлучивању.

наше јавности која до сада упорно одолева искушењу времена... И не може се порећи да овде влада „психологија масе“ која све више потискује појединца као личност, а такав појединац сукобљавајући се са безизлазом често пада у очајање и апатију.¹¹

На основу добијеног увида можемо с правом устврдити да разарање социјалистичке заједнице није само по себи довело до заживљавања једне истински демократске јавности. Иако с продубљавањем кризе расте притисак на политику као „званичну сферу“, притисак да се ослободе и искажу дуго блокирани потенцијали јавности, па се тако у политичком животу јављају и они субјекти који су деценијама били сасвим по страни или су из њега потискивани на разне начине, у исто време постоје снажни отпори који гуше и осујећују расположиве могућности критичке рефлексије.¹² То показује да покренути процес самоослобађања критичког мишљења у нас није праволинијски, без великих препрека и тешкоћа, али и да зависи од много тога у нашем конкретном „друштвеном окружењу“ да ли ће се он временом развити, или бити чак потпуно онемогућен. Да би се створило „окружење“ које је погодно за демократизацију, нужно је остварити велики друштвени ангажман, уложити огроман духовни и интелектуални напор. На том трагу, сагледавају се евидентне могућности конституисања онога што се данас подразумева под цивилним друштвом.¹³ Наиме, идеја цивилног друштва на одређени начин претпоставља раздвајање државе, приватне сфере живота, економског система и онога што се између тога налази, а то је друштво. Значи да грађани као субјекти политичког деловања имају властиту независну политичку јавност коју сачињавају, што им заправо пружа могућност да се равноправно заузимају за оно што им је важно. Нажалост, показује се не само да смо ми још увек веома далеко од развијеног цивилног друштва, него

¹¹ Највећа опасност која нам прети, данас, јесте да човеков дух буде разорен у основи, што је лако могуће с обзиром на то да он малаксава када више не води истински живот. Зато су сада, према нашем мишљењу, у првом плану проблеми човека, који је у раздору са самим собом, прогнан из „идеолошких домовина“ које су га донедавно лажно подржавале, обездуховљен и умањен изнутра, а притиснут споља.

¹² Не може се порећи да данас бројни субјекти – који су у периоду социјалистичке владавине били сасвим маргинализовани и потиснути из процеса осмишљавања друштвеног живота – освештавају своје потребе и излажу на њима засноване интересе за стварање одређене заједнице. Један од њих, свакако, јесте и Црква.

¹³ Појам цивилног друштва постао је магична реч с краја XX века, нарочито у оним друштвима која су десетинама година живела под ауторитарним комунистичким режимима. И у њима модел цивилног друштва означава друштво у којем сви грађани учествују на исти начин. То представља идеал суживота људи у једној држави. У западноевропским земљама појам цивилног друштва већ одавно је од великог значаја и тамо се такође проналазе нове форме партиципације грађана у заједничком животу. Цивилно друштво, значи, имплицира да се сви грађани равноправно заузимају за оно што им је важно, а исто тако, њихово активно учешће у оним областима које немају ничега заједничког са државном управом и економијом. Тиме треба да се обезбеди да жеље и интереси свих грађана буду узети у обзир на исти начин. Разумљиво је онда што цивилно друштво постаје све значајније управо у светлу глобализације и смањеног значаја националних држава.

и да смо кренули једним сасвим супротним смером, а то је превага и доминација политике у свим сферама и „сегментима“ живота. Бесомучна политизација свега и свачега... Сви политичари „воде рат“ око тога која је политика боља, уместо да заједничким снагама пронађу одговор на питање: како политици као таквој смањити друштвени простор?

Превласт политике „генератор“ новог циклуса кризе

Чињеница је да нисмо избегли добро знани парадокс многих друштвених криза¹⁴, који се састоји у следећем: потпуна доминација политике доводи до кризе и онда кризна ситуација ствара повољно тло да поново доминира нова политика. Зна се да у свом идеалтипском виду политика – као сфера друштвеног живота – у најширем смислу обухвата укупност оних процеса, односа и институција кроз које се остварује свесно регулисање конфликтних ситуација и интереса и одлучује о заједничким пословима и животним активностима једне глобалне друштвене заједнице. И мада је скоро немогуће одредити јасне и непроменљиве границе „политичког“ у друштвеном животу, нећемо погрешити уколико кажемо да је наше друштво већ у дужем временском периоду у разним варијантама доминантно политичко друштво. То значи, друштво које тражи решења превасходно у области политике и стога пролази кроз циклусе криза које из темеља потресају само друштво. То је и разумљиво, с обзиром на то да се друштвени живот и друштвени односи у својој „тоталности“ политизирају, док на другој страни политика у свом правом и изворном значењу (као: „брига за друштвену заједницу“) полагамо ишчезава. Наиме, потпуна превласт и доминација политике у свим областима и „сегментима“ живота неизбежно повлачи типично политичке феномене – конформизам, редукцију стварности, осамостаљење над друштвом, смањење субјективности и стваралаштва појединца, сужење домена његове самосталности и способности изрицања независног суда, трошење морала, слабљење идеја истине, слободе, правде и солидарности.

Ово уплитање политике у све сегменте друштвеног живота, претварање свега у „поље“ деловања организоване политичке силе, јесте опасније самим тим што је у основи политичког процеса увек присутна „напетост“ између „две крајности“ у схватању обавезе у придржавању моралних норми. Оне, која се условно може

¹⁴ Криза потиче од грчке речи *крисис* изведене из појма *крино* што значи: изабрати, одлучити, судити, мерити се, спорити, борити. *Крисис* означава: коначну, неопозиву одлуку; имплицира заострене алтернативе које више не допуштају било какву ревизију. Тим појмом се обухватају све ситуације доношења одлуке у животу човеком и у животу његове заједнице. При том је увек реч о коначним алтернативама о којима ваља донети примерен суд, и чије је алтернативно извршење већ засновано у самој поменутој ствари.

назвати циничним „реал-политичким“ схватањем морала, као нечега што су измислили слаби и што обавезује само слабе. И оне друге, која се условно може означити као „херојско схватање“ политичког и моралног деловања као „узвишеног жртвовања“, које служи вишем циљу.¹⁵ Чини се да ми, данас, ипак сведочимо много више „учинке“ политичког опредељивања за прво, него за друго „решење“... Јер, великом делу наше нове политичке елите могло би се приписати управо схватање политичког морала¹⁶ као синонима за непридржавање општих моралних норми, па отуда, заправо за „неморалну“ активност у политици, која се руководи принципима опортунитета, постизања успеха без моралних обзира при избору средстава... У прилог томе говоре бројни примери драстичног пада политичке одговорности,¹⁷ бахатог, осиног, агресивног, острашћеног понашања политичара који немају, изгледа, никаквих дилема при „решавању“ односа циља и средстава у политичком деловању. Наиме, многе од ових политичара управо карактерише типично прагматско политичко понашање. Тако, рецимо, није ретко чути да је ради остваривања неких „приоритетних“ политичких задатака и „виших циљева“ дозвољена употреба свих средстава, док су „моралисање“ и позиви на истину и правду превазиђене и непотичке вредности којима је место у „музеју старина“... Томе снажно иде на руку чињеница да не постоје инструменти и механизми за успостављање ефикасне демократске контроле коју би обављало јавно мњење, као ни јасне „пропозиције“ санкционисања могућих прекршаја у домену политичке одговорности.

Конечно, провођење наглашене политизације – у условима недостатка развијених и стабилних друштвених и политичких институција,¹⁸ средства и инструмената вршења политичке власти, „чврстих“

¹⁵ Види: *Политичка енциклопедија*, „Савремена администрација“, Београд, 1975.

¹⁶ Политички морал представља: скуп принципа тј. критеријума на основу којих политички истомишљеници просуђују да ли су неки човек или организација у свом политичком деловању исправни, да ли је нека политичка акција или неки политички став „добар“ односно исправан. Чињеница да се у некој политици често не придржавају основних норми општег морала, никако не искључује потребу залагања да се у политици поступа морално.

¹⁷ Политичка одговорност подразумева одговорност изборних лица, политичких функционера и ужих политичких тела за правилност и ефикасност свог рада пред онима који су их изабрали, именовали и поставили, односно у чије име доносе политичке одлуке или пред онима на које се одлуке односе. У нас нема довољно развијених инструмената којима се „санкционише“ политичка одговорност. Наравно, политичка одговорност има особит значај у оних политичких организација које имају битан утицај на вођење државне политике.

¹⁸ У ширем смислу, друштвене институције обухватају све облике у којима се људски живот заједнички установљује, регулише и стабилизује на дугу стазу (рецимо, брак, породица, политичка заједница). У ужем смислу, оне се односе на оне установе помоћу којих се организује и одржава неко друштво (судство, школство, управа, власништво и новац, црква). Институције у ужем смислу су правно конституисане; сврха им је уредан и слободан заједнички живот. Тиме што пружају трајне облике понашања, институције функционално ослобађају снаге појединца за савладавање заједничких задатака. Сходно томе, свака деинституционализација води у анархију

правила „политичке игре“, „механизама“ решавања постојећих конфликта друштвених интереса, те ефикасне друштвене контроле над политичком влашћу – има за последицу својеврсни волунтаризам, нерационалност, провођење процеса одлучивања „иза затворених врата“, далеко од очију јавности, преговорима и нагодбама између партијских лидера и „ужих руководстава“, али и конституисање ванинституционалних „центра моћи“. Међутим, карактеристика политичког друштва јесте управо у томе што се политички односи, по правилу, институционализују, односно примају одређене мање или више чврсте организационе и уставноправне форме. Наравно, чињеница је да институционализација може бити и формална, док се иза или изван институција конституише „пракса“ што чини стварни политички живот људи који га стварају. А овде је приметна све изразитија тежња ка ванинституционалним, „револуционарним“ средствима и методама при решавању нагомиланих социјалних, политичких, међуетничких и међунационалних проблема, с једне стране, а недопустиво губљење времена на разне унутарпартијске и међупартијске расправе и чак личне обрачуна партијских првака, својеврсно ситничарење, јалови формализам и догматизам док „кућа гори“, с друге стране. То засигурно олакшава одсуство правног поретка и правне државе доводећи нас полако у прави „ћорсокак“, у шах-мат позицију, у „мртву тачку“ из које се све теже можемо покренути!¹⁹ И није нимало чудно што се због свега овога „троше“ последње резерве позитивне енергије заједништва, солидарности и стваралаштва, а дух нам све више малаксава с обзиром на то да не води аутентичан него „патворен“ живот. Наравно, овде је реч о директно супротној тенденцији једног истински развијеног и демократски устројеног политичког друштва. Исто тако, феномен „политике која гута друштво“, а при томе никоме није одговорна, убрзано отвара пут стварању својеврсне друштвене патологије!

Оно што је типично за наше друштво у овом тренутку јесте страхотна раздробљеност, разједињеност, атомизација; рушење свих друштвених вредности; поништавање моралности, праведности, слободе, солидарности; непријатељство, напетост и стални живот на ивици сукоба... При томе се и нешто што се одавно сматрало превазиђеним показало као невероватно „жилаво“ и отпорно у нашој друштвеној свести: у питању је трибализам, као специфичан систем мишљења и деловања изражен непрекидним агресивним и ра-

и хаос. Политичке институције, међутим, означавају организоване и успостављене односе и функције у власти и око ње (орган, организација...).

¹⁹ Садржину правног поретка чине правне норме које се остварују у људском понашању; отуда је сваки правни поредак састављен тако да „почиње“ стварањем норми, а „завршава“ остварењем тих норми у људском понашању. Термин „правна држава“ створен је у немачкој политичкоправној литератури крајем XIX и почетком XX века, а под њим се подразумева најпре држава у којој су обезбеђене формална законитост и правна једнакост грађана.

тоборним индивидуалним и колективним пројигирањем. Управо оваква трибалистичка логика присутна је мање или више у „животу“ скоро свих друштвених феномена – политичких партија, државних и друштвених институција, разних облика колективног удруживања и невладиних организација... Сви су стално против свих, а нико никоме не верује – што је само друго име за деструкцију, разарање свега што је ново а поготово боље! Као да смо сасвим заборавити на болно искуство стечено током вођења грађанског рата на простору Југославије протекле деценије које јасно показује да овакво наше толерисање „зла“ као болести неприметно може ескалирати до праве епидемије, што прети да потпуно овлада реалношћу. И данас смо сведоци пораста криминала, свирепих и неразјашњених убиства, озбиљног угрожавања личне и друштвене безбедности, трговине дрогом и људима, пораста малолетничке проституције, алармантног раста самоубистава... Наравно, увећавањем претњи које угрожавају наш нормалан живот, однос према злу само постаје актуелнији. Зло црпе снагу управо из наше слабости да му се одупремо. Та немоћ је изражена у препуштању политичком и социјалном негативитету у коме се баналност зла исказује одсуством воље да учинимо добро. Међутим, илузија о непосредној користи зла увек се у крајњем исходу распрскава у друштвени кошмар из кога колектив настоји да изађе улажући знатно више снаге од оне која је била потребна да се зло благовремено спречи. Изгледа да се данас сва питања сажимају у једно: питање о моралности. Ако се зна да се смисао моралног облика човековог опстанка у статусу постојећег морала углавном исцрпљује у регулисању међусобних односа одређене друштвене заједнице, како би заједнички живот уопште био могућ и подношљив, бар донекле „нормализован“, онда је потпуно јасно да су последице моралног разора у нас несагледиво штетне не само по нашу садашњост него и будућност. Шта се овде може учинити? Ко може да заустави овакво наше потонуће? Одакле држави и друштву темељна уверења о смислу људског суживота, које они сами не могу јамчити? Где су укоренење снаге које „апстрактном“ друштву дају супстанцију на којој оно конкретно историјски почива, нарочито у етичком смислу? Према чврстом уверењу Бекенферда, познатог стручњака за државно право, секуларизована држава и модерно друштво живе од претпоставки које сами не могу јамчити, а на које су међутим битно упућени. Зато и јесу толико важна она заједничка правна добра, начела и уверења, која претходе људским и темељним правима и чак их утемељују. А управо на самом извору оваквих темељних вредности се налази – хришћанство. Свакако, у овој „тачки“ сагледају се веома повољне околности за својеврсну ревитализацију религије, па дакле и јачање улоге цркве, које слове као „чуvari друштвеног морала“ и „промотери“ универзалних друштвених вредности на којима је саздан темељ западноевропске цивилизације.

Видели смо да одсуство правног поретка и система, непостојање правне државе и цивилног друштва, те апсолутна доминација политике у којој не постоје јасна и постојана „правила игре“, већ владају својеврсни волунтаризам и прагматизам, доводе до драматичног трошења моралне вредности и потенцијала људкости и, конано, кризе самог друштвеног темеља.

Заправо, овде је реч о „феномену“ праве друштвене патологије коју карактеришу правна и лична несигурност, суноврат моралних и етичких вредности, корупција, криминал, трговина људима и дрогом, алармантна незапосленост, пораст сиромаштва, стална кризна жаришта и тероризам на Косову и Метохији, међуетничке и међунационалне напетости и конфликти у Војводини и Рашкој области (Санџаку). Наравно, уколико се овако започет процес дезинтеграције – тј. разједињавања, расцепканости, трибализма, нетолерантности и искључивости, раста агресивности, омразе, острашћености и мржње, недостатка минималног друштвеног консензуса поводом питања од виталног националног и државног интереса, непостојања ма каквих општеприхваћених норми понашања – и даље овде настави, оптицајна теза о успостављању трајније стабилности као нужној претпоставци нашег укључивања у европске интеграције, те убрзаног придруживања Европској унији, показаће се као веома проблематична. То и јесте разумљиво, с обзиром на то да овакав „опис“ наше садашње друштвене ситуације представља заправо један снажан „дестабилишући оквир“ који веома штетно утиче на нашу државну, регионалну али и свеукупну европску безбедност. Мислимо да није реално говорити о некој трајнијој стабилности на Балкану, уколико се оваквим „темпом“ буде наставило унутрашње дестабилизовање Србије као највеће државе у субрегиону.²⁰ А све то несумњиво само иде на руку једној екстремно сатанизованој представи о Србима, коју је оставио иза себе драматични расплет југословенске драме и његова сваковрсна политичка и идеолошка манипулација! Још тада су Срби виђени као један од основних „реметилачких фактора“ на балканском простору, који се не тако ретко и данас сматра синонимом за међуетничке и ме-

²⁰ Расплет југословенске кризе променио је физиономију овог субрегиона. Хрватска је постала, уз прећутну сагласност и индиректну војну помоћ, готово потпуно етнички чиста. Босна и Херцеговина се спољним притисцима приморана на опстанак као мултиетничка заједница. Срби су војно поражени у Босни, протерани из Крајине и лишени аутономије у источној Славонији. Србија и Црна Гора је суочена са новим захтевима у погледу статуса Косова, Војводине и Рашке (Санџака), а отворено је и питање самог државног устројства. Такође, остале државе бивше региона суочавају се са економским тешкоћама и проблемима политичке демократизације, а међу њима Србија најдрастичније. Према томе, реконструкција региона имала је за последицу пораст нестабилности. (види: Радмила Накарада, *Распад Југославије и нови безбедносни лик Европе* и Радмила Накарада, Обрад Рачић, *Распад Југославије – изазов европској безбедности*, Институт за европске студије, Београд, 1998.

ђунационалне нетрпељивости.²¹ Стога је преко потребно и у што скорје време направити одлучне потезе како би се „раскинуло“ с једном овако негативном сликом, а наш државни простор почео да афирмише као подручје на коме се слободно сусрећу различите идеје, културе, вере и цивилизације ради уједињавања заједничких стваралачких потенцијала, као простор духовне отворености... Такав простор сигурно има много веће шансе да добије „добар статус“ у постојећем систему колективне европске безбедности!

Оживљавање религије: један од могућих одговора на кризу

Нуди ли данас човеку религија тражену безбедност и наду у бољитак? Људски живот има потребу за религијским утемељењем, ако ни због чега другог – онда због осећања празнине и саморазарања; културна историја људског рода доноси мноштво доказа да је та функција религије незаменљива. То важи и за друштвени живот и за јавну културу. Начелно посматрано, у религији се садржи „радосна објава“ о постојању света у коме влада истина а не лаж, умност а не безумље, праведност а не неправда, смисао а не апсурд. Таква „објава“ има универзално и надисторијско значење: она се не доказује у конкретном историјском и ситуацијском контексту. У томе је премоћ религије над сваком идеологијом, неодложно упућеном на практичну реализацију свих својих поставки.²² Отуда, она на неки начин може да задовољи садашњу човекову потребу за искорачењем из сивог „света друштвене кризе“ у тзв. алтернативни свет. Исто тако, може и да пружи одговоре на ситуацију и проблеме његовог „егзистенцијалног слома“.²³ Не треба ниподаштавати религијске потенцијале при доношењу одлука о питањима властите егзистенције у којима заказује радио-

²¹ Реч је о познатој флоскули о „балканизацији“ као феномену који означава стање сталног хаоса, нетрпељивости, трвења и сукоба између етничких група поводом нерешених проблема везаних за њихове међусобне територијалне аспирације.

²² Идеологија је наглашено прожета вољом за моћи и „укидањем“ стварности која тој вољи не одговара. Свој главни задатак она не види, дакле, у томе да методички осигура истину већ само у томе да мобилише духовне енергије, да подстакне и учврсти спремност за борбу. Оваква везаност идеологије за конкретан повесни и ситуацијски контекст у коме се одлучује о њеној снази води активирању свих њених теоријских или привидно теоријских потенцијала. Таквим активирањем, ови потенцијали могу се ослободити и остварити. Међутим, они се исто тако могу и компромитовати и обезвредити.

²³ Важне димензије човековог искуства кризе јесу: губљење ослонца у заједници (криза вредности и легитимитета) и губљење ослонца у другом (криза поверења). У оба случаја свест о кризи праћена је страхом који преплаљује читаво човеково биће, блокирајући тако његову егзистенцију. Чиме може човек потиснути ову тежобну егзистенцијалну стрепњу, покренути (и) губљењем ослонца у другом и у заједници? Како да затоми страх који му сваком часом навешћује катастрофичну будућност? Кризом? На ово питање се не може пружити сигуран одговор. Међутим, једно је сигурно: човек – на рушевинама света из кога је изгледа нестала и последња искра уметности и смисла – мора се изнова суочити с темељним питањима мишљења. То су заправо питања о смислу и вредности његовог живота и постојања, дакле типично религијска питања, на која спремне одговоре има баш црква.

вална оријентација.²⁴ Док су рационализам и велике идеологије својим великим делом запоставили питања о смислу и вредностима човековог живота, које овде криза свом силином избацује у први план, дотле им је религија темељно окренута. Зато она и данас може да одговори на њих ослобађањем и покретањем својих вековних залиха смисла, значења, вредности и традиције.²⁵ Реч је заправо о оним универзалним религијским садржајима, нормама и „образцима“ понашања и друштвеног саобраћања, чија је основна намера осмишљавање људског живота и успостављање односа унутар конкретне друштвене заједнице којима се развија дух солидарности, сарадње, узајамног поштовања, уважавања туђих потреба као сопствених, али и љубави и милосрђа. Управо инсистирањем на провођењу оваквих специфичних норми Црква „интервенише“ у сфери морала у друштву, доприносећи развоју позитивних ефеката, спречавајући њихово кршење, које у крајњој инстанци доводи и до злочина у шта смо се већ много пута уверили. Деловањем на своје вернике, она развија у њима свест о потреби борбе против непридржавања моралних норми у друштву, о потреби њихове борбе са злом као неизбежном последицом тога.²⁶ На тај начин она, заправо, може у „ширем друштвеном амбијенту“ да допринесе смањењу „нивоа“ агресивности, непријатељства, трибалистичке ускогрудности и себичности, што је само пут ка стварању моралнијег и праведнијег друштва, те истинског заједништва и унутарњег интегрисања.

Управо из ове позиције отвара се питање оправданости пежоративног прилаза правослаљу, тако често присутног у нашој политичкој и научној јавности. Је ли оно уистину страно тело у свакој модерној политичкој заједници? Пречи ли нам засигурно православље пут у демократију, просперитет и слободу? Да ли је православље изворно антицивизацијско и антидемократско? Коначно, је ли „говор“ мо-

²⁴ У егзистенцијалној филозофији (Кјеркегор, Јасперс, Хајдегер) одлука добија засебно значење као судбоносни корак на који се човек мора осмелити кад се нађе пред исконским питањима властите егзистенције као питањима пред којима „ћути“ рационална аргументација.

²⁵ И поред свих тешкоћа којима су биле изложене током вишедеценијске владавине комунизма, православне цркве на тлу Балкана и у Русији су показале способност да преживе и изненаде својим динамизмом. Мада су почетак манифестног избијања кризе и дезинтеграције система почетком деведесетих година двадесетог века сачекали неприпремљене, што није нимало чудно с обзиром на њихово претходно петодеценијско преживљавање у изолацији, оне су ипак успеле да се за релативно кратко време овде наметну као својеврстан тумач кризе и носилац поставки оријентационе нарави, које се првенствено легитимишу интересима народа. То је и разумљиво, зато што Црква представља ауторитативан субјект у свом подручју деловања који одувек претендује на оријентисање верника. Стога, она и данас посредством институција и средстава којима располаже, делом обликује и мења њихове представе. У њих „уграђује“ (и) своје искуство кризе, па тако заправо утиче на ставове и практичан однос верника према томе шта се догађа с њима данас, с њиховим народом и глобалним друштвом.

²⁶ Оваква улога Цркве добија наглашено значење у вишеконфесионалним и мултиетничким срединама, у којима је реч о сталној напетости, на граници могућег конфликта, уколико се постојеће разлике и сукоби интереса не „разрешавају“ политичким „инструментима“.

дерне рационалности усмерен увек на штету православља? Већ смо показали да се увођењем „православних образаца“ у друштвено комуницирање могу делом ублажити бројне недостатности модернистичке обезличености и немоћи човека као појединца пред свемоћи великих политичких и идеолошких манипулативних система. Могући допринос православља видимо и у његовом изричитом залагању за слободу – као темељно начело живота човековог, народа и друштва – као нужну претпоставку конституисања било какве стабилне друштвене заједнице. Друштвена заједница је могућа само уколико је праведна и морална, а под праведношћу се подразумева управо идеја слободе као основ међуљудских односа.

С друге стране, православље може допринети премошћивању историјског и културног дисконтинуитета насталог вишедеценијском идеолошком принудом. Религија васпоставља друштвени континуитет, првенствено својом традицијом као предајом која је делатна у одржавању и обављању идентитета човека и народа.²⁷ Наравно, традицију овде не треба схватити као неки „окоштали“ систем увек истих и непроменљивих културних и друштвених садржаја, већ динамичан и надасве отворен према „учинцима“ и „захтевима“ духа времена. Наиме, показује се да друштвено саобраћање које почива на православним традицијама може омогућити људима да сасвим успешно изађу на крај са већином проблема с којима се данас сусрећу. Таква „правила“ су настала „сама од себе“, кроз интеракцију небројено много јединки током дугог временског периода; и можда баш зато што православни „образци“ понашања засигурно нису у стању да положе „тест рационалности“ који је поставила „конструктивистичка школа“, чији појам уводи Хајек, они и успевају да ефикасно координишу људске активности!²⁸ Дакако, погрешно би било тврдити како су све установе чије је извориште у православном духовном склопу подједнако добре и ефикасне у провођењу своје почетне темељне намере! Исто тако, извесно је да неке традиционалне вредности до сада нису уопште ушле у наш живот постајући његов саставни део и онај веко-

²⁷ То уважавају, показало се, и политичке партије изникле на развалинама некада владајуће социјалистичке идеологије – од оних с религијским предзнаком па до атеистичких. Наиме, религијска свест која се и јавно показује као чувар идентитета народа и његове историје (тј. чувар историјског, културног и националног континуитета), „интервенише“ у њиховим програмима на разноврсне начине. Тако, различите политичке партије уносе у програме свог стратегијског деловања – директно и посредовано, изворно или вишестопним прерадама, тежишно или маргинално, из уверавања или сасвим прагматично – религијске идеје и вредности.

²⁸ У оквиру владајућег типа апсолутизоване рационалности нема простора за испољавање неких типично људских феномена – осећајности, вере, љубави, уметности, патње... Само један од одговора на рационалност „произведену“ индустријским друштвом – а чији се „рационалитет“ потврђује још само ефикасношћу у спутавању човековог ослобођења – представља политичка акција која инсистира на „новом моралу“ и „новој осећајности“ као неопходним предусловима друштвене промене који устају против налога репресивног ума.

вима успешни „регулатор“ и „координатор“ људских активности и односа. Неке од таквих вредности завршавају, рецимо, у домену „ритуалног“ и политички инструменталног...

Стога, повратак религијској традицији не води неизбежно провинцијализацији, а ни изолацији нашег друштва у „заједници европских друштава“. Чини се да је томе више доприносила протекла агресивна владавина атеистичке „државне религије“, потискујући хришћанске садржаје из целине живота друштвене заједнице (њене културе, стваралаштва, морала, етике, националне свести и осећања...). То је и разумљиво, с обзиром на то да је Европа – као јединствен и специфичан историјски, културни, духовни и цивилизацијски простор – великим делом настала управо хришћанским доктринарно/практичним учинцима. Гледано овако, наше данашње „враћање у Европу“ свакако подразумева и освештење хришћанског дела нашег идентитета: критичко вредновање хришћанских идеја, вредности и традиције и „одлуку“ о њиховом месту у настајућем „посткомунистичком“ друштву. С обзиром на нужност интеграције Европе која није хомогена, него одише културалним различитостима, показује се да управо цркве могу допринети интензивнијој европеизацији Европске уније, преузимајући своју традиционалну у вери утемељену позицију тако да подстичу ресурсе цивилног друштва, захтевајући темељне социјално-етичке расправе о праведној економији, политичкој партиципацији и културном интегритету.²⁹ Међутим, одговор на питање какав је однос религије према цивилном друштву зависиће пре свега од положаја религије; ако се религија, црква и веровање схвате само као „приватна сфера“ – дакле, она која нема значаја за друштвени суживот грађана – онда скоро да она нема додирних тачака са цивилним друштвом. Интересантно је, међутим, питање односа религије и цивилног друштва онда када религиозно уверење „тражи“ не само да даје смисао животу појединца, већ садржи и друштвене импликације. У сваком случају, европска интеграција и придруживање Европској унији неизбежно подразумева обнову и даљи развој хришћанских вредности, као могућег духовног, културног и моралног темеља уједињене Европе.³⁰

²⁹ Види: Карл кардинал Леман, *Хришћански корени европског друштва*, у зборнику *Хришћанство и европске интеграције*, Хришћански културни центар и Фондација Конрад Аденауер, Београд, 2003, стр. 195.

³⁰ У данашњим европским интелектуалним, научним и црквеним расправама о суштини европске интеграције и перспективама изградње уједињеног европског друштва преовлађује став да је Европи потребан нов идентитет. Тај идентитет се не сме темељити само на политичком подручју или подударности економских интереса. Колико год да је важно срастање у димензији политичког и економског живота, не сме се занемарити културални, то јест духовни идентитет нове Европе, што се досад често догађало. А питање духовних корена будуће Европе не може се решити само пуким констатовањем постојања различитих култура у појединим регијама и земљама, различитих језика и нација или указивањем на верску слободу и неутралност погледа на свет. Европски народи потичу из заједничке културне традиције, а не може се порицати да хришћанска вера пресудно чини трајну подлогу корена Европе.

Да ли ће се ови евидентни православни потенцијали данас ослободити и активирати, или пак „блокирати“ зависи пре свега од Српске православне цркве. Јер, ако православља нема без Цркве и изван Цркве онда је сасвим јасно да у „одуховљењу“ ових наших простора има одлучујућу реч ова црква, на којој је стога и највећа одговорност. Може ли она одговорити на захтеве времена и ваљано обавити своју мисију данас? Може ли изнети на плећима терет који јој је намењен? Повољне околности за оживљавање религије у целини друштвеног (политичког) процеса ваљало би мудро искористити и усмерити нараслу друштвену духовну енергију³¹ на начин који одликује православну традицију у најбољем смислу те речи. У супротном, криза која иначе ради за Цркву могла би се као „бумеранг“ окренути против ње, усисавајући је у вртлог у коме се немилосрдно растаче све што је конзервативно, анахроно, неделотворно и истрошено... Другачије речено, уколико се не оспособи данас за обављање своје традиционалне друштвене улоге, Српска православна црква могла би и сама завршити као жртва кризе.

То значи да би она пре свега морала напустити један устаљени и „затворени“ круг у коме функционише углавном као „сервис“ за задовољавање човекових искључиво верских потреба и непосредније се укључити у јавни друштвени живот. Наравно, само широким отварањем према друштву и препознавањем његових потреба, она може развити неопходан сензибилитет за разумевање онога што данас човек овде осећа и мисли, како би могла допрети до „унутрашњег бића“ човековог дојучерашњег идеолошког поданика, увелико атеизираног, пометеног, збуњеног, вредносно дезоријентисаног, понудивши му могућност личног преображавања и усавршавања. А с обзиром на то да је вера персоналистичко искуство, ствар одлуке и избора сваког појединца, па стога не може припадати ниједном народу „по себи“, озбиљно питање које се у вези с тим поставља гласи: На који се начин може извршити тзв. рецепција православља у данашњој секуларизованој и атеизованој српској култури, стваралаштву, моралу, друштвеном саобраћању? На ово питање Српска православна црква још није понудила јасан одговор. Сигурно је, међутим, да би сваки политички

³¹ С правом се може данас говорити о враћању „религијском“ и његовом оживљавању у целини друштвеног процеса. Чињенице сведоче да се све више људи одгајаних у атеистичком духу и световној култури окреће религији. Укључују се у црквене организације и у њима, као верници, делом остварују своје друштвено ангажовање. Обраћање вери и суделовање у животу Цркве има важне импликације за њих и за друштво у коме живе. У исто време се и Црква субјективизује (политизује), а природно тло њене субјективизације јесте народ, као право поприште догађања данашње кризе. Најзад, религијске идеје и садржаји заузимају важно место у залихама оних идеја и вредности које су данас политички делатне. Све то иде у прилог рениализацији религије и Цркве.

или идеолошки тип деловања био у супротности с њеном правом природом, а уколико би управо тако поступила дошло би до сасвим апсурдне ситуације. Наиме, два потпуно различита и у много чему супротна доживљаја света имала би истоветне учинке. Сматрамо стога да би сваки могући покушај неке брзе и „ефикасне“ православизације већ унапред био осуђен на неуспех. Јер, сваки облик рецепције православља који на било који начин инсистира на „општеобавезујућој“ природи православних „образаца“ у друштвеној комуникацији, нужно садржи димензију присиле над атеизованим делом становништва. А управо то доводи у питање основну вредност „православне алтернативе“ излажења из кризе од које се никако не сме одустајати – реализовања човека као слободне личности.

Исто тако, сваки могући вид непосредне политизације Српске православне цркве нарушио би њену саборност³² од које чак пресудно зависи спровођење црквене мисије данас. И још више, чак, од тога: само уколико буде оживела и обновила своје сопствено саборно тело болно рањено бројним повесним расколима, она ће бити у стању и да васпитава своје вернике за овакав начин живота у друштву. Баш од тога чини се да зависи великим делом и оспособљеност Цркве да се снагом својих ставова и аргумената наметне јавности као компетентни учесник у „осмишљавању“ живота „свога“ друштва. Уједно, то је и једини пут да се трансформише од маргиналне у јавну друштвену установу, са свим оним овлашћењима и компетенцијама које припадају црквеној организацији у модерном, демократском и цивилизованом друштву.

Најзад Српска православна црква би се свакако морала клонити опхођења према верницима које карактерише понашање било које бирократизоване друштвене организације. Такво њено понашање имало би неизбежно елементе присиле над људском индивидуалношћу, што је потпуно неспојиво с правом природом православне духовности. Сходно томе, није допустиво ни њено „аутистично“ затварање и инсистирање на било каквом ексклузивистичком праву тумачења истине о „религијском феномену“ данас. Она, напосто, мора коначно успоставити дијалог с тзв. православним интелектуалцима, успостављајући сталне „канале“ међусобне комуникације и сарадње. А то подразумева и уношење неких нових садржаја у већ постојеће начине комуницирања Цркве и јавности; отвореност према ономе што чини аутентичност духа времена у коме живимо.

³² Православље својим позивом на јединство утемељено на заједничкој духовној припадности свих људи Богу као своје Оцу, у ствари, инсистира на превазилажењу постојећих и потенцијалних подељености и супротности на свим друштвеним нивоима стварањем тзв. Католичанског заједништва. У том заједништву врхуни саборност као битно нови квалитет живота, што побуђује у човека одговорност према другим људима и према Богу (види: О. Георгије Флоровски, *Преображај личности*, у зборнику *Католичност (саборност) Цркве*, књига I, Београд, 1986.